

ІНСТИТУТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ВИМОГА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Горошко В. В.

Метою дослідження є висвітлення зв'язку прав людини та демократичного державно-правового режиму з інститутом кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Відзначено, що законодавство багатьох держав містить припис, відповідно до якого права людини належать рівною мірою усім людям незалежно від певних чинників, одним з яких виступає вік. Тобто і дитина, і повнолітня особа мають від природи одні й ті самі права. При цьому йдеться про права усіх дітей, у тому числі й тих, що вчиняють протиправні діяння та, як наслідок, притягаються до кримінальної відповідальності.

Наголошено, що інститут кримінального провадження щодо неповнолітніх має бути предметом перманентної уваги науковців у галузі права.

Указано, що до осіб, яких затримали за підозрою у вчиненні злочину і щодо яких вживаються інші процесуальні дії в межах притягнення їх до кримінальної відповідальності, засуджених осіб має бути належне ставлення, яке не може принижувати людську гідність, бути нелюдським.

Відзначено закономірність передбачення суб'єктом законотворчості у Кримінально-процесуальному кодексі України окремої глави, яка визначає особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Проаналізовано зв'язок віку, з якого настає кримінальна відповідальність, особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх та інституту кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Указано на виокремлення у праві прямої та непрямой дискримінації, а також позитивних дій.

Резюмовано, що для демократичних держав основним завданням є забезпечення прав людини на засадах рівності. Вимога дотримання прав людини органами публічної влади зумовлює і необхідність визнання та забезпечення прав дитини. Однакове ставлення до дітей та осіб, що досягли повноліття, у разі притягнення їх до кримінальної відповідальності без достатнього на те обґрунтування становитиме непряму дискримінацію. Саме тому у державах із демократичним державно-правовим режимом суб'єкти законодавчої влади закріплюють особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, а також особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Ключові слова: демократичний режим, кримінальна відповідальність, кримінальний процес, непряма дискримінація, права дитини, права людини.

Horoshko V. V. Institution of Criminal Proceedings Against Minors as a Requirement of a Democratic State

The aim of the study is to cover the connection between human rights and the democratic state and legal regime with the institution of criminal proceedings against minors.

It is noted that the legislation of a number of states contains a provision according to which human rights apply equally to all people, regardless of certain factors, for example, age. That is, both the child and the adult have the same rights by nature. This concerns the rights of all children, including those who commit illegal acts and are prosecuted as a result.

It is emphasized that the institution of criminal proceedings against minors should be the subject of permanent scholars' attention in the field of law.

It is stated that persons detained on suspicion of committing a crime and who are subject to other procedural actions within the framework of bringing them to criminal responsibility, should be treated in a proper manner that cannot humiliate human dignity and be inhuman.

The regularity of the provision of a separate chapter in the Criminal Procedure Code of Ukraine determining the features of criminal proceedings against minors by the subject of law-making is noted.

The connection between the age from which criminal responsibility arises, the features of minors' criminal responsibility and the institution of criminal proceedings against minors is analyzed.

The separation of direct and indirect discrimination, as well as positive actions, is pointed out.

It is concluded that the main task for democracies is to ensure human rights on the basis of equality. The requirement of human rights observance by public authorities determines the need to recognize and ensure the rights of the child. Equal treatment of children and persons of the full age in cases of criminal prosecution

without sufficient justification will constitute indirect discrimination. That is why the legislators enshrine the peculiarities of criminal responsibility of minors, as well as the peculiarities of criminal proceedings against minors in states with a democratic state and legal regime.

Key words: *democratic regime, criminal responsibility, criminal process, indirect discrimination, child's rights, human rights.*

Постановка проблеми та її актуальність. Протягом останніх років в Україні збільшилася кількість наукових праць, присвячених проблематиці забезпечення прав дитини. При цьому слід відзначити наявність як робіт загальнотеоретичного спрямування, так і досліджень у межах окремих галузевих правничих наук.

Цілком очевидно, що це розвиток тенденції щодо імплементації у національну правову систему таких концептів, іманентних західній правовій культурі, як права людини та верховенство права. Як відомо, правам людини властивий принцип рівності; про права людини можна говорити суто в межах дискурсу щодо рівності та толерантності, бо нерівне ставлення до людей є запереченням самих прав людини.

Відзначимо, що законодавство багатьох держав містить припис, відповідно до якого права людини належать рівною мірою усім людям незалежно від певних чинників, одним з яких виступає вік. Тобто і дитина, і повнолітня особа мають від природи одні й ті самі права. Хоча варто погодитися з Ю. Завгородньою відносно того, що «права дитини значною мірою є тими ж людськими правами (йдеться про права першого покоління). Інша частина прав дитини - соціальні, культурні, економічні - на відміну від людських прав мають урахувати потреби дитини та вразливість носіїв цих прав» [1, с. 24]. Тому права дитини є своєрідним «продовженням» прав людини. Вони доповнюють правовий статус дитини, передбачаючи додаткові (порівняно зі статусом повнолітньої особи) можливості та гарантії їх реалізації, зважаючи на особливості психічного та фізичного розвитку самої дитини.

При цьому також варто наголосити, що йдеться про права усіх дітей, у тому числі й тих, що вчиняють протиправні діяння та, як наслідок, притягаються, зокрема, до кримінальної відповідальності. Перебуваючи суб'єктом, відносно якого здійснюється кримінальне провадження, дитина є більш уразливою, ніж повнолітня особа, і в силу цього потребує більших гарантій дотримання її прав, належного поводження з нею.

Саме тому в кримінально-процесуальному праві є окремий правовий інститут - інститут кримінального провадження щодо неповнолітніх, який, як і переважна більшість елементів системи права, має бути предметом перманентної уваги науковців у галузі права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як було вказано вище, проблематика забезпечення прав дитини, у тому числі у сфері кримінального процесу, перебуває у центрі уваги вітчизняних правників. Ця тематика стала предметом пізнання таких учених, як: І. Васильківська, О. Вінгловська, Н. Градецька, М. Даньшин, Ю. Завгородня, В. Захаров, О. Ільченко, С. Коталейчук, М. Корнієнко, А. Кучук, Н. Крестовська, Г. Міньковський, С. Погранична, В. Романюк, Р. Степанюк, В. Тертишник, В. Шимановський, Н. Ярмиш, О. Юхно та ін.

Не можемо не відзначити комплексного дослідження М. Корнієнка, присвяченого конструюванню сучасної парадигми протидії насильницьким злочинам, що вчиняються відносно дитини [2]. І хоча, на перший погляд, ця робота має кардинально протилежний характер - стосується злочинів, що вчиняються відносно дітей, а не дітьми, - однак автор доволі системно здійснив криміналістичну характеристику таких злочинів, зокрема і потерпілих, змалювавши їхній психологічний портрет, та акцентував увагу на тому, що суб'єктами цих злочинів є й самі неповнолітні [2, с. 78-100].

Методологічно вивіреною є й дослідження, проведене В. Романюком, щодо кримінального судочинства відносно неповнолітніх [3]. Цим автором, серед іншого, «проаналізовані питання специфіки доказування (всебічність та повнота) та застосування до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених заходів кримінального процесуального примусу (виключність та обґрунтованість). З'ясовані актуальні питання досудового розслідування та судового розгляду у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» [3, с. 2].

Зауважимо, що окремі положення означених досліджень стали підґрунтям нашої наукової розвідки.

Метою статті є висвітлення зв'язку прав людини та демократичного державно-правового режиму з інститутом кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. У державах із демократичним державно-правовим режимом визнаються і забезпечуються права людини. Згадаємо, що відповідно до ст. 3 Конституції України,

сама права людини є тим чинником, що визначає функціональну спрямованість органів публічної влади, а їх основним завданням є саме забезпечення прав людини [4] (а відповідно, як ми з'ясували, і прав дитини). Тому і до осіб, яких затримали за підозрою у вчиненні злочину і щодо яких вживаються інші процесуальні дії в межах притягнення їх до кримінальної відповідальності, засуджених осіб має бути належне ставлення, яке не може принижувати людську гідність, бути нелюдським. Цілком очевидно, що кримінальна відповідальність покладає на особу додаткові зобов'язання, передбачає обмеження певних прав, а притягнення до такої відповідальності є реалізацією органами публічної влади заходів державного примусу, однак така поведінка не може сягати мінімального рівня жорстокості. На цьому неодноразово наголошував і Європейський суд з прав людини [5]. Саме тому під час визначення завдань кримінального провадження, зокрема щодо охорони прав, свобод та законних інтересів, законодавець використав термін «учасники кримінального провадження», а не тільки потерпілий чи ін., а також указав на необхідність притягнення до відповідальності з урахуванням «міри своєї вини» та неможливості піддавати особу «необґрунтованому процесуальному примусу» [6].

Додамо, що і Кримінальним кодексом України у розділі XV передбачено особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, зокрема вкажемо на можливість звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру [7].

Зважаючи на означене, цілком закономірним є передбачення суб'єктом законотворчості у Кримінально-процесуальному кодексі України окремої глави, яка і визначає особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 484 Кримінального процесуального кодексу України, «порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх визначається загальними правилами цього Кодексу з урахуванням особливостей, передбачених цією главою» [7].

Відзначимо, що в окремих випадках може виникнути запитання: а чи не є встановлення особливостей кримінального провадження відносно вказаної категорії осіб порушенням принципу рівності, зокрема у випадках, коли злочин вчинено неповнолітнім і такий самий злочин за подібних умов учинено повнолітньою особою? Наскільки таке різне ставлення до суб'єктів злочину відповідає вимогам забезпечення прав людини? У цьому

контексті не можна не згадати і звернень до Європейського суду з прав людини (а, відповідно, були рішення й національних судових органів) щодо дискримінації за ознакою статі через законодавче закріплення особливостей кримінальної відповідальності жінок [8].

На нашу думку, відповідь на поставлене запитання є похідною (виходячи передусім із того, що матеріальні та процесуальні норми виокремлюються за критерієм субординації в правовому регулюванні, коли первинними регуляторами суспільних відносин є саме норми матеріального права [9, с. 173]) від законодавчого закріплення у кримінальному законодавстві особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Не можемо не відзначити, що мінімальний вік, із досягненням якого особу можуть притягти до кримінальної відповідальності, є неоднаковим для різних держав. Так, в окремих державах (Австралія, Сполучені Штати Америки та деякі ін.) цей вік становить сім років. Хоча у Сполучених Штатах Америки, зважаючи на федеративний устрій, залежно від конкретного штату цей вік може бути вищим (для прикладу, у Техасі він становить 15 років), в Англії – 10 років; в Україні загальний вік становить 16 років, хоча за деякі види злочинів передбачена відповідальність за досягнення особою 14-літнього віку. Додамо, що перманентно в Україні вітчизняні правники висловлюють ідею про зменшення віку, за досягнення якого особу можуть притягти до кримінальної відповідальності. Так, В. Бурдін виступає за доцільність зниження віку та виокремлення аж чотирьох вікових груп щодо можливої кримінальної відповідальності (при цьому перша група знаходиться поза сферою кримінального права, тобто особи, які вчинили протиправні діяння у цьому віці, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності):

- 1) діти, які не досягли 11-річного віку;
- 2) діти віком від 11 до 14 років;
- 3) діти віком від 14 до 16 років;
- 4) діти віком від 16 до 18 років [10, с. 10].

Цілком слушними у цьому контексті є слова вітчизняних правників О. Смагляка та А. Павловської відносно того, що «запровадження вікових меж кримінальної відповідальності зумовлене існуючими у конкретному суспільстві уявленнями про набуття більшістю його членів здатності розуміти суспільний характер своїх дій та їх наслідків (у тому числі суспільно небезпечних) із моменту досягнення певного віку» [11, с. 182].

Отже, можна стверджувати про очевидність положення про особливості сприйняття дійсності дітьми порівняно з повнолітніми особами. Доречно також додати, що термін «повноліття» включає у себе як першу частину основу «повно», яка інтерпретується в українській мові як «1. У якому немає вільного місця, заповнений до краю. ... 4. Узятий у всьому обсязі; який складається з усього необхідного, не скорочений; вичерпний...» [12, с. 689].

Таким чином, зважаючи на такі принципи права, що імплементуються у соціальне життя в державах із демократичним державно-правовим режимом, як гуманність, верховенство права, дотримання прав і свобод людини, вимогою до законодавця є закріплення саме різних підходів до кримінальної відповідальності осіб (залежно від досягнення певного віку) і, відповідно, передбачення особливо порядку кримінального провадження щодо осіб залежно від означеного критерію.

Наголосимо, що у праві не розглядаються як дискримінація «позитивні дії». Так, відповідно до приписів, викладених у ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «позитивні дії - спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях жінок і чоловіків щодо реалізації прав і свобод, установлених Конституцією і законами України» [13]. Зауважимо, що це дало змогу окремим науковцям говорити про «позитивну дискримінацію». Наприклад, В. Бурдін у статті з однойменною назвою, серед іншого, аналізує рішення Європейського суду з прав людини у контексті встановлення легітимної мети застосування окремих форм позитивної дискримінації, виокремлює та характеризує основні форми позитивної дискримінації [14, с. 3-14]. Не вступаючи у дискусію із цього приводу, відзначимо певну некоректність використання терміна «позитивна дискримінація», оскільки це не є дискримінацією, тому доцільно говорити саме про позитивні дії.

Згадаємо також про Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який, серед іншого, визначає заходи протидії дискримінації, а також визначає види дискримінаційного ставлення до осіб, зокрема пряму та непряму дискримінації, а також, як і попередній закон, використовує термін «позитивні дії». Так, відповідно до приписів цього Закону, «непряма дискримінація - ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, окрім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [15].

Додамо, що такої самої позиції дотримується і Європейський суд з прав людини. Так у справі Thlimmenos проти Греції ця судова інституція вказала таке: «Суд досі вважав, що право за статтею 14 не зазнавати дискримінації у користуванні правами, гарантованими Конвенцією, порушується, коли держави по-різному ставляться до осіб в аналогічних ситуаціях без надання об'єктивного та розумного обґрунтування. Однак Суд уважає, що це не єдиний аспект заборони дискримінації за ст. 14. Право не бути дискримінованим у користуванні правами, гарантованими Конвенцією, також порушується, коли держави без об'єктивного та розумного виправдання не застосовують різне ставлення до людей, чії ситуації значно відрізняються» [16]. Виходячи з аналізу наведених приписів, можна дійти висновку про те, що однакові заходи кримінальної відповідальності, як і однакові умови кримінального провадження щодо повнолітніх осіб та дітей, які в силу особливостей психосоматичного розвитку не можуть такою самою мірою сприймати дійсність та передбачати наслідки своїх дій, як дорослі, становлять непряму дискримінацію.

В умовах демократичної правової держави такий стан (непряма дискримінація щодо дітей) є неприпустимою і суттєво впливає на стан забезпечення прав людини, що і зумовлює доцільність існування інституту кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Висновки. Таким чином, для демократичних держав основним завданням є забезпечення прав людини на засадах рівності. Вимога дотримання прав людини органами публічної влади зумовлює і необхідність визнання та забезпечення прав дитини. Однакове ставлення до дітей та осіб, що досягли повноліття, у разі притягнення їх до кримінальної відповідальності без достатнього на те обґрунтування становитиме непряму дискримінацію. Саме тому у державах із демократичним державно-правовим режимом суб'єкти законодавчої влади закріплюють особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, а також особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Література

1. Завгородня Ю.С. Сучасне розуміння прав дитини. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 20-25.
2. Корнієнко М.В. Сучасна парадигма протидії насильницьким злочинам щодо дітей. *Одеса : Одеський держ. ун-т внутр. справ*, 2021. 375 с.
3. Романюк В.В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх. *Харків : Друкарня Мадрид*, 2016. 252 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
5. Сукачов проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 30 січня 2020 р. (заява № 4057/17). URL: <https://khpq.org/1581010116>.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-13. Ст. 88.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
8. Фулей Т.І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. *Київ : Ваїте*, 2016. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/5/249271.pdf>.
9. Теорія держави та права / за ред. Ю.А. Ведернікова ; 2-е вид., перероб. і доп. *Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД*, 2015. 468 с.
10. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. *Київ*, 2002. 18 с.
11. Смаглюк О.В., Павловська А.А. Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 181-186.
12. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. В.В. Бубічинського. *Харків : ШКОЛА*, 2009. 1008 с.
13. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561.
14. Бурдін В. Позитивна дискримінація в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 2. С. 3-14.
15. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 32. Ст. 412.
16. Case of Thlimmenos v. Greece. Application no. 34369/97. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58561>.

Горошко В. В.,
кандидат юридичних наук,
завідувачка кафедри криміналістики та психології
Одеського державного університету
внутрішніх справ